

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET
Tudomány és hagyományörzés

MTA BTK MÖT Kiadványok 1.

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

Sorozatszerkesztők

Vásáry István – Fodor Pál

MTA BTK MÖT Kiadványok 1.

MAGYAR ÖSTÖRTÉNET

Tudomány és hagyományörzés

Szerkesztették
Sudár Balázs
Szentpéteri József
Petkes Zsolt
Lezsák Gabriella
Zsidai Zsuzsanna

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2014

A kötet az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont 2013. április 17–18-án tartott konferenciáján elhangzott előadásokat tartalmazza, megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta

© Szerzők és szerkesztők, 2014
© MTA BTK, 2014

ISBN 978-963-9627-87-1
ISSN 2064-9918

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is

A borítón szereplő szubbotyici csat digitális képét Ambrus Edit készítette
Türk Attila OTKA 106369 sz. projektje keretében

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító és tördelés: Horváth Imre
Nyomdai munka: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila

TARTALOM

FODOR PÁL Tudomány és hagyományörzés – konferenciamegnyitó	7	RASKÓ ISTVÁN Genetikai múltba nézés, egy magyar torzó tanulságai	169
PÁLINKÁS JÓZSEF „A magyar őstörténetről mindenkinek véleménye van”	9	CSŐSZ ARANKA–MENDE BALÁZS GUSZTÁV Beszámoló a Kárpát-medence 7–10. századi népességén végzett archeogenetikai vizsgálatok eredményeiről	173
VÁSÁRY ISTVÁN Tudomány és hagyományörzés (Bevezető előadás)	11	KOVÁCS LÁSZLÓ Elnöki zárásó – Régészet, embertan, genetika szekció	179
RÉGÉSZET – EMBERTAN – GENETIKA		NYELVTÖRTÉNET	
TÜRK ATTILA A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban (Perspektívák és teendők)	19	BAKRÓ-NAGY MARIANNE Módszerek a nyelvi őstörténet kutatásában: az ugor példa	193
SZŐKE BÉLA MIKLÓS A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás	31	AGYAGÁSI KLÁRA A magyar–török nyelvi kapcsolatok	199
SZENTPÉTERI JÓZSEF Kritikai megjegyzések az avar–magyar asszimiláció kérdésköréhez	43	ZOLTÁN ANDRÁS A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok	205
FODOR ISTVÁN Elnöki zárásó – Megjegyzések a szekció első három előadásához	55	HOFFMANN ISTVÁN A helynevek mint az őstörténet forrásai	211
RÉVÉSZ LÁSZLÓ A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban (Módszertani áttekintés)	63	HONTI LÁSZLÓ Elnöki zárásó – Nyelvtörténet szekció	219
TAKÁCS MIKLÓS A honfoglalás kor és a településrégészet (Települési struktúrák, a társadalmi szervezet értelmezései, az etnikai azonosítás buktatói)	137	MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET	
FÓTHI ERZSÉBET A Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásai	151	VOIGT VILMOS A magyar ősköltészet	225
		HOPPÁL MIHÁLY A magyar ősvalláskutatás (új) útjai	231
		PAKSA KATALIN A magyar zene őstörténete (Kérdések és válaszok)	239
		PALÁDI-KOVÁCS ATTILA Elnöki zárásó – Művelődéstörténet szekció	251

TÖRTÉNELEM – ÍROTT FORRÁSOK

ZIMONYI ISTVÁN	
Arab források a honfoglalás kori magyarokról	257
FARKAS ZOLTÁN	
A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai	267
VESZPRÉMY LÁSZLÓ	
Az 1000 előtti Pannóniára és magyarokra vonatkozó latin nyelvű források	273
SZABADOS GYÖRGY	
Identitásformák és hagyományok	289
ZSOLDOS ATTILA	
Elnöki zárószó – Történelem – írott források szekció	307

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

BENKŐ ELEK	
A székely írás középkori és kora újkori emlékei Erdélyben (Régészeti és történeti jegyzetek)	311
SÁNDOR KLÁRA	
A székely írás Székelyföldön kívüli használatának kezdetei	329
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	
Hunok és nem csak jezsuiták (A magyar őstörténetírás hőskorából)	343
MESTER BÉLA	
Vita a magyarok őstörténetéről Világos után	349

MIKOS ÉVA	
A honfoglalás a folklórban és a populáris kultúrában, avagy a honfoglalás néphagyományának forrásai	361

GLATZ FERENC	
Elnöki zárószó – Tudománytörténet szekció (Az őstörténelem kutatásának hasznáról)	381

TUDOMÁNYOS REKONSTRUKCIÓ ÉS HAGYOMÁNYŐRZÉS

BÍRÓ ÁDÁM–BENCsik PÉTER	
Régészeti leletanyagból hagyományélesztés? (A magyarhomorog-könyadombi 103. sír újrekonstrukciója)	387

IGAZ LEVENTE	
Hagyományörzés, kísérleti régészet: Elmélet és gyakorlat Európában és Magyarországon	413

MAGYAR ATTILA	
Történelmiélelmód-rekonstrukció, avagy a 10–11. századot bemutató reenactment központ Szigethalmon (Emese Park élő múzeumfalú)	421

SUDÁR BALÁZS	
Elnöki zárószó – Tudományos rekonstrukció és hagyományörzés szekció (A honfoglalás kori hagyományörzés útjai Magyarországon)	425

RÓNA-TAS ANDRÁS	
Zárószó – Az őstörténeti konferencia hozadéka	427

Identitásformák és hagyományok

SZABADOS GYÖRGY

Identitásformák az elméletben

Régtől fogva megfigyelhető az, hogy többféle szervező erő fog össze embercsoportokat. Ezek az erők nem kizárják, hanem kiegészítik egymást (például egy-egy családhoz, városhoz, néphez, államhoz, illetve vallási közösséghez való tartozás), és többféle minőségű identitást adnak az embernek. A korai múlthoz kapcsolódóan a leginkább vizsgált és vitatott, ám a forrásadottság szeszélye miatt legkönnyebben összevetészhető kétféle közösségi létforma az állam és az etnosz, ezért nélkülözhetetlen az elején kitérni e két fogalom körülírására.

Az állam tömören fogalmazva meghatározott terület lakossága felett gyakorolt tartós és intézményes független hatalmat jelent, amely a történelemben dinamikus, vagyis térben és időben változva jelenik meg.¹ Kialakulása annak felismerése, hogy az egyén nem önellátó,² s így embereknek olyan közössége jön létre, amely a legfőbb jó elérésére törekszik.³ Az újkori gondolkodásban a történettudomány, a jogtudomány, a szociológia és a szociális/kulturális antropológia egyaránt behatóan foglalkozott az állam mibenlétével. Az ismérvek közül e helyt csak a legfontosabbakat van módom kiemelni. Az állam első megjelenésében katonai jellegű alakulat,⁴ az emberi akaratszerveződé- sen alapuló legfontosabb társadalmi jelenség,⁵ amely politikai célok elérésére jött létre,⁶ az érvényesíthető hatalom központosítása és a kormányzati feladatok megosztása révén.⁷

Ethnoszon a saját jelrendszert (nyelv, viselet, szokások) és önelnevezést alkalmazó hagyományközössé-

get értem, amelynek önálló eredetmítosza van, és tagjait az összetartozás érzése hatja át.⁸ A régebbi múltra irányuló vizsgálatok, amelyek a nép mibenlétét kívánják megragadni, fokozott óvatosságot igényelnek. Egyfelől mert mindenkor időszerű az egyes forrás- csoportok illetékességi köréről folytatott (ön)kritikus eszmecsere,⁹ másfelől mert más jelölökhöz (állam, nemzet) való viszonya a szabatos meghatározások dacára még a kutatásban sem világos mindenki számára.¹⁰ Ezért is ajánlok megfontolásra, újragondolásra egy ilyen szabatos meghatározást, a fontosabb csoportjelölő kifejezések Hóman Bálint által felállított rendszerét. „A fajta és a nép őseredeti alakulások, a nemzet későbbi fejlemény, minden nép történetének későbbi időszakában jelentkezik. A fajta természeti, a nép és nemzet történeti, amaz társadalmi, ez pedig politikai alakulat. Az ember természeti lényként egy fajtához, társadalmi lényként egy néphez, politikai lényként egy nemzethez tartozik. A fajta közös eredetű, és a közös ősök testi-lelki vonásait viselő emberek és csoportok természetes úton létrejött közössége. A nép egy helyütt és azonos életformák között együtt élő, azonos nyelvű embercsoportok világszemléleti közössége. A nemzet egyazon állami szervezet keretei közt élő egyének és csoportok politikai közössége, az államszervező és államfenntartó nép politikai megjelenési formája.”¹¹

Nem mindegy tehát, hogy az adott csoportjelölő kifejezés egy meghatározott területen élő, hatalom igazgatta lakosságra, vagy egy eredet- és hagyományközösségre vonatkozik. Három, a sztyeppi kultúrkörbe mutató kora középkori példával kívánom szemléltetni e kétféle identitás elkülönítésének indokoltságát.

1 Paczolay 1998, 114–123; Szabados 2011, 9–57.

2 Platón, Állam 65. (369c.) (Jánósy István fordítása.) (Zárójelben az életmű egyetemes számozása.); Platon, Politeia 126–127.

3 Arisztotelész, Politika, 17. (1252a.) (Szabó Miklós fordítása.) (Zárójelben az életmű egyetemes számozása.); Aristoteles, Politikon 1.

4 Hóman 1912, 162; Urbańczyk 2007, 74.

5 Jellinek 1994, 25.

6 Mitteis 1955, 2–3.

7 Runciman 1982, 351–377.

8 Smith 1986, 29–32; Róna-Tas 1997, 19; Pohl 1998, 17–69.

9 Kortárs szakirodalmát: Sinor 2005, 3–14; Bálint 2006, 277–347; Brather 2006, 23–72; Pohl–Mehofer 2010; Pohl–Zeller 2012.

10 Az ilyesfajta fogalmi zavar kritikáját: Szabados 2010a, 403–415. E kérdés bő szakirodalmából újabban: Smith 1991; Eriksen 1993; Kristó 1997; Geary 2002; Jarnut 2002.

11 Hóman 2001, 57. Az eredetmítoszok középkori államelméleti hatásának kiváló esettanulmánya: Havas 2013, 9–46.

Identitásformák a források gyakorlatában

Elsőként Menandrosz Protektor VI. század derekán alkotó bizánci történetíró ama feljegyzése kívánczik ide, amely szerint I. Justinianus császár (527–565) az utigurokat a kutrigurok elleni háborúra biztatta. Az utigurok erre aggályukat fejezték ki. „Nem tisztességes és nem illő elpusztítani rokonainkat [a kutrigurokat], akik nem csak velünk azonos nyelvet beszélnek, szomszédaink, viseletük és szokásuk is azonos a miénkkel, hanem vérrokonaink, még akkor is, ha más fejedelmek alattvalói.”¹² Justinianus ajánlatától tehát az utigurok azért ódzkodtak, mert a kutrigurokat velük egy etnikai közösségbe tartozóknak ismerték el, akik más hatalom alatt élnek. Menandrosz szinte iskolapéldáját adja az „egy etnosz – két állam” képletnek, már ha az utigurok és a kutrigurok szervezetségét állami nagyságrendűnek tarthatjuk. Ez esetben az „utigur” és „kutrigur” csoportjelölőn állami, és nem etnikai identitás értendő; a közös etnosz-névről nem nyilatkozott Menandrosz.

Másodikként szintén egy VI. századi bizánci szerző tudósítása következik. Agathias azt a folyamatot írja le, ahogyan az utigurok és a kutrigurok más főhatalmak alá tagozódtak be. „Majd kisebb beütéseket és rablóállalkozásokat hajtottak végre, majd nyílt háborúba bocsátkoztak [a kutrigurok és utigurok], mígnem haderőik mindkét részről szétolvadtak és maguk teljességgel hontalanná váltak úgy, hogy még ősi elnevezésüket is elvesztették. Olyan balszerencsét értek meg ezek a hun népek, hogy még ha egy részük meg is maradt, az szétszóródva másoknak kényszerült szolgálni és nevét uráéra kellett cserélnie.”¹³ Attól kezdve, hogy új uraik adnak nekik nevet, az utigur és a kutrigur megszűntek állami identitásjelölő tényezőként létezni a külvilág számukra. Figyelemre méltó, hogy Agathias etnikai azonosítás gyanánt a „hun” csoportjelölő nevet alkalmazza rájuk. (Ez annyiban aggályos, hogy az egykori Hun Birodalom igen sokféle identitású elemet integrált, tehát itt felvetődik a „milyen értelemben hun?” – kérdése.)

12 Müller, FHG IV, 202–203; Doblhofer 1955, 88–89. Régebbi magyar fordítása: „istentelenség s nagyon illetlen dolog volna az ő vérrokonait teljesen kiirtani. »Mert – ugymond, – azok nemcsak velünk közös nyelvet beszélnek, s lakásuk, ruházatuk és életmódjuk is hasonló a miénkhez, de fajrokonaink is, bár más fejedelmeknek engedelmeskednek.” Lukinich 1905, 60.

13 Szádeczky-Kardoss, ATF. 27. (Szádeczky-Kardoss Samu fordítása.)

A nagyobb politikai egység láthatatlanná tevő erejével ellentétes irányú folyamatot ábrázol harmadik idézetünkben a magyar Kézai Simon. 1285 előtt szerkesztett gesztája ekképp írja meg a székelyek eredetét. „Megmaradtak továbbá a hunokból háromezren, akiket a futás oltalma mentett ki Krimhild csatájából, s akik a nyugat népeitől való félelmükben egészen Árpád idejéig Csigle mezején maradtak, s magukat ott nem hunoknak, hanem székelyeknek nevezték.”¹⁴ Ha lehántjuk a toposzszerű indoklást a félelem kiváltotta névváltásról, akkor egy történelemben szokványos jelenség tűnik elénk: egy nagy állami egység megszűnik, ezáltal az egyik alkotóeleme láthatóvá válik a történetíró számára.

Mi lehet e magyarázat valóságalapja és mi nem? A népvándorlás kori Kárpát-medence mozgalmas életét ismerve kizárható, hogy a 453-ban felbomlott Hun Birodalom romjaiból háromezer ember olyan mentsvárat épített volna, amelyik közel ötödfél évszázadig megtart helyében és identitásában egy közösséget. Annál hihetőbb, ha a hunok után következő Kárpát-medencei sztyepp-birodalom összeomlására gondolunk,¹⁵ és azt feltételezzük, hogy a „székely” az Avar Kaganátus egyik etnikai alkotóeleme volt. A székelyek vérségi szervezetségével, etnikum-létével szemben felhozott nyelvészeti érvek különben sem meggyőzőek, amint arra Hóman Bálint már 1921-ben joggal rámutatott. E helyütt csupán végkövetkeztetését idézem. „A történettudomány nem igazolja az Attila halála és birodalma bomlása után Erdélybe költöző s ott ötödfélszáz évig, a hún-magyarok bejöveteleig a hegyek közt elvonultan élő székelyekről szóló ősi hagyományt, de megerősíti, történeti tényé emeli a székelység hún hagyományát, az egykor Attila birodalmához, majd a hatalmas avar birodalomhoz tartozó valamelyik hún-török törzsből való származását, a magyar honfoglalástól független, annál korábbi idő óta folytonos, ma már tizenegyszázados erdélyi foglaló birtokosságát, a magyar nép hún-török (bolgár) elemeivel közeli etnikai és az egész magyar néppel való kulturális rokonságát s ennek következtében történt gyors és tökéletes megmagyarosodását.”¹⁶ Érdemes lenne Hómannak ezt a gondolatát is visszaemlíteni a történettudományos eszmecserébe, hiszen a jelenkori kutatás egyre tisztábban látja azt, hogy a magyarság

14 AKS, 101–102. (Bollók János fordítása.); Szentpétery, SS. *Rer. Hung.* I, 162.

15 A találó „sztyepp-birodalom” kifejezés Walter Pohl-tól való. Pohl 2003, 572–573.

16 Hóman 1921, 107.

nem légius térbe érkezett, amikor a 9. század végén elfoglalta a Kárpát-medencét.

A hagyománymagból „hiányzó” avarok

Ismeretes, hogy az Avar Kaganátus belviszályoktól, illetve külső (frank, bolgár) támadásoktól sújtva szűnt meg a 8–9. század fordulóján.¹⁷ Az állami kereteitől megfosztott avarság 9. századi sorsa arra figyelmeztet, hogy a forráscsoportok elemzési módszerei között tilos az átjárás. Mivel nem rendelkezünk az avarságtól reprezentatív nyelvemlékkel, ezért esetünkben csak a régészet és az írott kútfőket elemző medievisztika illetékes véleményt formálni, méghozzá ki-ki a maga eszköztárát alkalmazva. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egyik műfajú emlékekkel nem lehet a másik ellen érvelni, hiszen mindegyik az egykor volt valóság más-más szeletéről vall. Ebben a szegényesen adatolt korban örvendetes jelenség, ha ez a két forráskör nemcsak nem mond ellent egymásnak, de ugyanabba az irányba is vezet.

A régészeti irodalomból szemlélve Szőke Béla Miklós úgy látta, hogy a magyarok által itt talált népesség lényegében azonos volt azzal, amelyik az Avar Kaganátus bukását megérte. Ez a nép jelentős vérvesztés nélkül élte túl a 8–9. század fordulóján a hatalmi átrendeződést, leszármazottaik alkották a honfoglaláskor a Kárpát-medence alaplakosságát, és az új hatalom, a magyarság köznépi zömét.¹⁸ Tomka Péter kimondja: a magyar etnogenezis szála nemcsak keletre, hanem a Kárpát-medence belsejébe is vezet, amelynek az avar kort túlélő lakói a magyarság részévé váltak.¹⁹ Szentpéteri József tekintélyes adatbázis alapján jutott arra a következtetésre, hogy a 9. század elejéhez köthető lelőhelyek számának óriási zuhanása nem a valóságot, hanem az idejélmúlt keltezési gyakorlatot tükrözi.²⁰

17 A korszak írott kútfőinek gyűjteményéről: Szádeczky-Kardoss, ATF. 272–308. A szakirodalomból: Pray 1774, 291; Váczy 1974, 1041–1061; Pohl 1988, 288–331; Szádeczky-Kardoss 1996, 28–29; Szőke 1996, 21–43.

18 Szőke 1996, 43.

19 Tomka 1997, 74–75. Fontos gondolata Tomkának, ahogy a közösség-szervező erőket elkülöníti, amikor a népi folytonossággal szemben az állami lét diszkontinuitását látta, mondván, „az avar állam története élesebb megvilágításba helyezi a magyar állam bukását, az avar állam bukása kiemeli a magyar állam megmaradásának tényét...” Uo. 74.

20 Szentpéteri 2006, 455–496; Szentpéteri, ADAM. További elgondolkodtató áttekintése: Szentpéteri 1997, 76–83.

Az írásos emlékek beható vizsgálata szintén nem igazolja az avarokat sújtó népi mítosz képzetét. A frank támadások frank ábrázolásának frank elfogultságait Váczy Péter tette jogos forráskritika tárgyává.²¹ Ennél is fontosabb, hogy a kaganátus bukása után több emberöltővel is mutathatók ki avar csoportok. Három, egymástól független kútfő erre a bizonyosság.

A 871 körül írott *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* előadja, „hogyan üzték ki a hunok [avarok] a rómaiakat, a gótokat és a gepidákat Alsó-Pannóniából, és birtokolták azt, mígnem a frankok és a bajorok a karantánokkal együtt állandó háborúban szorongatván legyőzték őket. Azokat pedig, akik felvették hitüket, és elfogadták a keresztséget, a királyok adófizetőivé tették, és a földet, amelyen ott maradván laktak, a királynak fizetett adó fejében egészen a mai napig birtokolják.”²²

Másik avar tömb létére mutat egy nemzedékkel későbbre érvényes adat. Regino prümi, majd trieri apát 908-ban bevezetett krónikája „pannonok és avarok pusztáin” (*„Pannoniorum et Avarum solitudines”*) kóborló magyarokat említ.²³ Kézenfekvő itt elhagyott pusztaságra gondolni, ám Szádeczky-Kardoss Samu meggyőző újraértelmezése alapján az avarok pusztái nem tekinthetők lakatlannak, hanem ellenkezőleg, avarok benépesítette sík vidéknek.²⁴ A szó jelentés-tartománya kapcsán azt is bemutatja, hogy Iustinusnál, Regino kútfőjénél a „solitudo” túlnépesedő területet jelent, ahonnan időnként néphullámok rajzanak ki. Regino kitételei Szádeczky-Kardoss szerint tehát „nem az avarok és pannoniaiak lakatlanul hagyott földjeire értendők, hanem mozgó életmódú pannoniaiak és avarok territóriumára, amelyről a bolgár és a morva állam, valamint a karantán őrgrof igazgatása alatt álló frank tartomány határai (fines) elérhetőek voltak.”²⁵

Egy sokat idézett bizánci kútfő kissé elfeledett részlete arra enged következtetni, hogy a 10. század közepén (!) is felbukkannak avarok, méghozzá ott, ahol aligha várnánk. A *De Administrando Imperio* 30. fejezete az avar–horvát háborúk következményeiről szól. „Pár évig harcoltak egymással, majd a horvátok bizonyultak erősebbeknek: az avarok egy részét megölték, a többiek pedig behódolásra kényszerítették. Ettől fogva ez a terület a horvátok hatalmába került,

21 Váczy 1974, 1041–1061.

22 Nótári 2000, 98–99. (Nótári Tamás fordítása.); Olajos 2001, 116.

23 Regino 132.

24 Szádeczky-Kardoss 1983, 198.

25 Szádeczky-Kardoss 1993, 232–233.

ám máig vannak Horvátországban az avarok közül való lakosok, s ezek avar mivolta felismerhető.²⁶ VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) szerkesztette ezt a kormányzati munkát,²⁷ amely a horvátok között lakó avarok látható avar identitását hangsúlyozottan saját idejéig vezeti. Mivel ez a kitétel inkább diplomáciai, mint történeti jellegű, érvényét jóval lehet a 940-es, 950-es évekre vonatkoztatni.

Különösen fontos a *De Administrando Imperio* előbb idézett adata ahhoz, hogy az avar állam túlélőinek esetleges identitásvált(oz)ását mérlegelhessek. Felmerült ugyanis az avarok gyors és tömeges elszlávosodása,²⁸ ennél fogva a 9. század végének Kárpát-medencei szláv dominanciája.²⁹ A Kárpát-medencén belül élő, szláv ajkú emberek ugyanakkor nem egyetlen szláv nyelvet/nyelvjárást beszéltek, és nem egyetlen szláv identitást vallottak magukénak.³⁰ Kárpát-medencén kívülről ható identitásformáló erő lehetne a „Nagy-morva Birodalom”, de ilyen politikai képződmény nem létezett: csupán a *De Administrando Imperio* által említett „Megale Moravia”³¹ duzzadt „birodalom” a pánszláv ideológiát kiszolgáló múltértelmezés tükrében.³² Ez a „Megale Moravia” viszont a tágabb történelmi összefüggések rendszerében Ómoráviaként értelmezendő, és bár mind fekvése, mind kiterjedése

vitatott,³³ de az bizonyos, hogy birodalmi nagyságrendre sosem jutott. Kárpát-medencén belüli és kívüli „szlavizáló” tényezőként szóba jöhet végül a dunai Bulgária. Csakhogy a Kárpát-medencei bolgár uralom és/vagy etnikai jelenlét kérdése rendkívül problematikus, mivel hogy a – forrásszegény! – 9. században a „bolgár” fogalom éppen átalakulóban volt: jelölt már bolgár-szlávokat, de jelölt még bolgár-törököket. (Ismeretes, hogy a dunai bolgár államot egy sztyeppi kultúrájú, törökös nyelvű nép szervezte meg a 7. század folyamán, amely fokozatosan beolvadt a meghódított balkáni szláv közösségbe.) Azonfelül az újabb régészeti és történeti kutatások arra derítettek fényt, hogy bolgár jelenlét csak a Kárpát-medence délkeleti részén igazolható, ott is legfeljebb laza fennhatóság, s nem megtelepedett népesség nagyságrendjén.³⁴ Márpedig ha a ténylegesen fennálló Horvátország a 950-es évekig nem tudta asszimilálni saját avarjait, „nagy-morva” birodalom sosem létezett, és a Kárpát-medencei bolgár jelenlét elégtelennek bizonyult mások identitásának átfelműlésére, akkor a tanulság egyértelmű. Az avarok gyors elszlávosodását valló elmélet tarthatatlan, mivel az avar állam kimúlása és a magyarok bejövetele közötti három emberöltő alatt nem akadt olyan szláv erő, amely a néhai Avar Kaganátus lakosságát az avar nyelv és/vagy avar etnikai tudat feladására kényszeríthette volna. Eleve kérdés, hogy milyen nyelve(ke)n beszéltek az „avar” jelölővel illetett emberek.

E kérdés körén belül jelentkezik az „avar” néven nevezett nép (legalább egy részének) magyar mivoltát feltételező elgondolás. Historiográfiánk az Árpád-kor óta számol többszöri beköltözéssel.³⁵ Ezt az elméletet Nagy Géza hívta új életre, de manapság László Gyula neve fémjelzi, aki a „kettős honfoglalás” kifejezést alkalmazta rá. Ennek lényege az, hogy a 9. század végén beköltözött magyarok nagy tömegű magyarságot találtak a Kárpát-medencében. Ők lehetnek a 670-es években bevándorolt „griffes-indás” kultúrájú „kései avarok”, igazából „onogur-magyarok” leszármazot-

26 Szádeczky-Kardoss, ATF, 214. (Szádeczky-Kardoss Samu fordítása.); DAI 142–143.

27 Már a 18. századi magyar tudomány is tisztában volt azzal, hogy a *De Administrando Imperio* a benne található időrendi ellentmondások miatt nem egyszerre készült. Katona 1778, 5–7. 19. századi tudósaink azt is felismerték, hogy ez a munka nem oknyomozó történetírás végett jött létre. Wenzel 1851, 492–493; Szabó 1860, 166. Moravcsik Gyula mérte fel a következetlenségek fő okát, mégpedig azt, hogy a szöveg forrásai különböző időben és különböző rendeltetéssel készültek, s nem egy szerző állította össze. Moravcsik 1950, 7. E felismerés korai magyar történeti alkalmazására: Kapitánffy 1997, 38–43. (Vele ellentétes véleményen Kristó 2005, 3–9.) Legújabbban Farkas Zoltán hangsúlyozta azt, hogy nem helyénvaló a *De Administrando Imperio* írójául Bíborbanszületett Konstantin császárt feltüntetni. http://www.btk.mta.hu/images/17_Farkas_Zolt%C3%A1n.pdf

28 Róna-Tas 1997, 254.

29 Kristó 1995, 146. Kritikája: Takács 1997, 176. Kristó Gyula szerint a szláv ajkúak még Szent István Magyar Királyságában is többséget alkottak! Kristó 2000, 3–44. Helynévi szófőjtésre alapozó módszerének nyelvtudományos kritikáját – amelynek értelmében egy helynév etimológiájából nem következik a helynevet használók nyelvi, illetve etnikai hovatartozása: Hoffmann 2010, 14–19.

30 Összefoglalóan: Melich 1925–1929; Kniezsa 1938, 365–472.

31 DAI 64–65; DAI 176–177.

32 Szklenár 1784. Kritikája: Katona 1786.

33 A kérdés újabb, eltérő felfogásokat tükröző szakirodalmából: Boba 1996, 99–125; Bálint 1996, 992–999; Veszprémy 1996, 131–137; Makk 2003, 3–15; Albrecht 2003; Petrovics 2005; Katona-Kiss 2012, 199–218; Langó 2012, 237–280; Szabados 2012a, 219–235.

34 Szóke 1993, 33–43; Szalontai 1996, 23–41; Szalontai 2001, 106–129; Katona-Kiss 2010, 168–214.

35 Kiinduló szakirodalom gyanánt: Hóman 1925a; Szörényi 1993; Havas 1996, 153–162; Szabados 2006; Tóth 2012, 219–246.

36 Az elgondolás legfőbb bírálója, Kristó Gyula az etnikai együvé tartozás nyelvi és más jelenségeinek egykorú dokumentumait hiányolta.³⁷ A „kettős honfoglalás” mellett és a vele szemben álló érveket ugyanaz a bizonyításméleti akadály korlátozza: nyelvtörténeti adatok híján nyelvészeti nem igazolhatóak és nem cáfolhatóak. Márpedig ezek nélkül ki dönthetné el azt, hogy a mai „magyar” nyelv őseit a kelet-európai sztyeppen és/vagy a Kárpátokon belül beszélték-e a 9. században? Egyedül Szádeczky-Kardoss Samu mérte fel a kérdés nyelvi alapú megismerhetőségének határait. „A római kor és a XI. század (a magyar állam írásbeliségének megindulása) közötti fél évezred forrásai annyira kis számúak, szegényesek, hézagok, gyakran bizonytalan értelmezésük és rosszul tájékozottak, hogy a bennük előforduló szűkös és problematikus Kárpát-medencei névanyag félreérthetetlen bizonyossággal nem mutatja meg: meddig nem és mikortól lehet vagy éppen kell finn-ugor (előmagyar) nyelvű etnikum jelenlétével számolni a Közép-Duna-medencében. A magyar átlagember, de a történészek, kutatók többségének tudatában is bizonyított tényként élő tétel, miszerint Árpád 895-ös honfoglalása a szóban forgó terminus, csak hipotézis, amely mellett más feltevések sem hagyhatók számításán kívül.”³⁸ E gondolatmenetből a „kettős honfoglalás” elmélete iránt tanúsított óvatos elfogadás olvasható ki, annak tudatosításával, hogy jelenlegi forrásadottságaink miatt e tárgyban sem érdemes pusztán nyelvészeti indíttatásból őstörténeti igényű állásfoglalásokat közzétenni. Ugyanúgy, ha a székely eredetkérdést vonjuk be a túlélő avarok problémakörébe, akkor is az látszik, hogy Hóman Bálint fent idézett, 1921-ből való következtetését érdemes Szádeczky-Kardoss Samu módszertani útmutatásával kiegészíteni és finomítani. Amennyiben a nyelvi vonalat kikapcsoljuk, a „kettős honfoglalás” és a székelyek avar kori eredetének elmélete életszerű elgondolásnak tűnik, mert bár fontos kérdéseket hagy nyitva, de fontos kérdésekre ad megnyugtató választ. Egyebek mellett arra, hogy a honfoglaló magyarok miért tudták gyorsan és békésen hatalmuk alá vonni a Kárpát-medencét a 9–10. század fordulóján, miért nem folytattak hadműveleteket az „avarok” által lakott új hazájuk területén, holott ebben az időszakban

– a beköltözés előtt, alatt és után! – folyamatos támadó magatartást tanúsítottak.³⁹

Akárhogy is van, a régészeti és a történeti tudomány újabb eredményei egybehangzóan állítják: Avarország bukása nem járt együtt az avar kori népesség kipusztulásával. És ezt nem csak magyar kutatók hangsúlyozzák: John Van Antwerp Fine, a középkori Balkán amerikai monográfusa hasonló véleményt formált.⁴⁰ A tanulság megint Szádeczky-Kardoss nyomán vonható le. „Első ízben az írott forrásokból ismert történelem folyamán az avarok egyesítették tartósan a Közép-Duna-medence keleti és nyugati felét. Ebben az értelemben az Avar Kaganátus a Magyar Királyság előfutára volt. Ezenkívül a pannóniai és főleg a Tisza-tájéki avar maradványnépesség részesévé vált a magyar etnogenezisnek, Árpád népébe olvadt.”⁴¹ Ám mindezek láttán magától vetődik fel a kérdés: miért nem hagyott az „avar” név nyomot egész középkori geszta- és krónikairódmunkon?

A válaszához 1778-tól indulok, azt szemléltendő, hogy történettudományunk már akkor fel tudott mutatni máig eleven elméleti útmutatást. „Amint akármely szerző tanúságát először idézzük, mielőbb tudni akarjuk, milyen méltóságot viselt, mely korban élt, milyen vallású, milyen nemzetiségű, beállítottságú volt; vajon íróként, avagy csupán lejegyzőként végezte feladatát; mekkora hitelesség tulajdonítható neki, könnyen és biztosabban tudott-e állítást tenni.”⁴² A jezsuita Katona Istvántól való kritikai kíváncsággal a jelenkor kutatója is minduntalan szembesülni köteles.

Az identitásformák hagyománybeli megjelenéséhez a német medievisztika 1961-ben publikált nagy hatású elmélete nyújt fogódzót. Reinhard Wenskus a germánok korai etnikus történelmét, valamint annak írásbeli rögzítését a „Traditionskern” („hagyománymag”), illetve „traditionstragender Kern” („hagyományt hordozó mag”) terminológiával szemléltette. Ennek lényege, hogy egy domináns csoport a magasabb szintű politikai egység kialakításakor egy eredetmítosz által legitimálta az összetartozást, és e domináns csoport hagyománya vált majd az egész közösség származástudatává.⁴³ Nem érdektelen, hogy Hóman Bálint 1925-ben közölt meglátása, amely szerint az Árpád-ház nagyságrendjén jelölhető ki a magyar hun

36 László 1978; Nagy 1895, CCCLII. A többirányú etnogenezis szakirodalmáról: Takács 2006, 78–83.

37 Kristó 1983, 186.

38 Szádeczky-Kardoss 1971, 7.

39 Szabados 2010b, 215–235.

40 Fine 1983, 78.

41 Szádeczky-Kardoss 1996, 29; Olajos 2001, 113–117; Olajos 2001, 161–166; Olajos 2004, 111–118.

42 Katona 1778, 1–2.

43 Wenskus 1961, 54–87.

hagyomány valóságmagja,⁴⁴ módszertanában a wens-kusi elmélet előzményének tartható. Hóman úgy vélte: a kezdetben az uralkodó nemzetségre érvényes jelentésmező tágult ki, hogy az egész magyarság eredetére vonatkozzék. Mivel régi historikusaink – helyesen – az avar kagánokat nem csatlakoztatták az Attila→Álmos-leszármazásrendbe, kézenfekvő válasz adódik az avarok hiányát firtató kérdésre: az avarok azért nem jutottak be avaroként a magyar geszta- és krónikairadalomba, mert nem maradt olyan domináns „avar” hagyománymag, amelyik beküzdhetné volna magát az Árpád-kori írásbeliségbe. Mindazonáltal meglehet, hogy az Avar Kaganátus utódnépessége más néven igenis helyet kapott középkori historiográfiánkban. László Gyula 1944-ben erről így írt: „a magyar krónikák hún név alatt elmondott avar történelme a legerősebb bizonyíték arra, hogy az adatokat csakis az itt maradt és beolvadt húnoktól (avaroktól) kaphattuk...”⁴⁵ Ebbéli nézetéhez Bendefy László csatlakozott, aki szerint Kézai Simon művének hun tárgyú része valójában az avarok történetét beszéli el.⁴⁶ A további fejtegetésekhez nélkülözhetetlen ezért a „hagyománymag-elmélet” létjogosultságát lemérni historiográfiánkban.

Az írott hagyomány és időrétegei

A tartalmi és a kronológiai jellemzők kapcsán mindjárt az a körülmény int óvatosságra, hogy történeti irodalmunk legrégebbi alkotásainak halványult körvonalai csupán 13–14. századi szerkesztésekben sejtnek fel: a korábbi időrétegekre tartalmi és stíluskritikai jegyek utalnak. Nem véletlen, hogy a kutatás nem jutott megegyezésre abban, mikor keletkezett a legkorábbi magyar história, milyen műfajban íródott (geszta vagy krónika?) és mely hagyományelemek mikor kerültek át a szóbeliségből az írásbeliségbe.

Még a 19. században fogalmazódott meg az a vélekedés, miszerint I. András idején (1046–1060) készült egy *Gesta Ungarorum*. Domanovszky Sándor ennek lezárultát András országglásának elejére tette.⁴⁷ Hóman Bálint egy Szent László kori (1077–1095) első *Gesta Ungarorum*-nak szentelt hatalmas forrástanulmányt. Írójaként Ják nembeli Koppány püspököt vélelmezte.⁴⁸ Györy János és 1948-ban Györffy

György a „régii Gesta” András kori eredetét vallotta.⁴⁹ Ifjabb Horváth János e véleményhez csatlakozott, sőt Miklós püspökben a gesztairó személyét is felfedezni vélte.⁵⁰ (Ez a Miklós püspök királyi jegyző volt, aki 1051-ben egy furfangos üzenethamisítással hazaküldte a németek Dunán lehajózó élelmiszer-ellátmányát,⁵¹ majd 1055-ből a Tihanyi alapítólevél – a legkorábbbról ránk maradt hiteles és eredeti magyar privilégium – fogalmazójaként⁵² tűnik elénk.) Gerics József és Csóka J. Lajos I. András fia Salamon királyságára (1063–1074) datálta legkorábbi históriánkat,⁵³ bár a tartalmi-műfaji jegyekről másként vélekedtek. Györffy 1993-ban már Könyves Kálmán (1095–1116) idejétől számította történetírásunk kezdetét;⁵⁴ e datálásban egyetértett vele Kristó Gyula.⁵⁵ Veszprémy László azt javasolta, hogy több, egymástól független 11. századi feljegyzéssel számoljunk.⁵⁶ A bizonytalanságot fokozza, hogy az egyes nézetek nem állnak teljes ellentétben egymással, például egy Kálmán országglásakor lejegyzett mű nem zárja ki az I. András kori első história lehetőségét, legfeljebb az a kérdés, hogy a könyves király idején hányadik gesztaszerkesztés készült, továbbá az, hogy kapcsolódtak-e ezen írásművek egymáshoz. A vita időszerűségét jelzi, hogy ma is él mindkét markánsan elkülönülő nézet. Historiográfiánk korai kezdeteit Szovák Kornél vallja egy I. András vagy Salamon idején keletkezett gesztával és Miklós püspök szerzőségével számolva,⁵⁷ ugyanakkor Thoroczkay Gábor egy Kálmán kori őskrónika mellett foglal állást.⁵⁸ Magam azok nézetét osztom, akik az I. András kori *Ősgeszta* létét és Miklós püspök szerzői személyét tartják valószínűnek. Egyrészt azért, mert – amint azt alább jelzem – túl sok a szövegen belüli tartalmi törés ahhoz, hogy csak a 11–12. század fordulóján keletkezett legyen az őshistória; másrészt azért, mert a „hetvenéves emlékezethatár” elmélete, valamint Miklós püspök Tihanyi alapítólevelében olvasható „beatissimus” jel-

44 Hóman 1925a, 88. Nyomában: Dümmerth 1971, 421–425.

45 László 1944, 98.

46 Bendefy 1945, 107.

47 Horváth 1954, 308; Domanovszky 1906, 129–130.

48 Hóman 1925b, 86; Hóman 1925b, 105–106.

49 Györy 1943, 218; Györffy 1993, 147–150. (A vonatkozó rész 1948-ban jelent meg.)

50 Horváth 1954, 305–315.

51 Szentpétery, SS. Rer. Hung. I, 348.

52 Györffy, DHA. I. 152. (43/I. sz.) Új, jegyzetelt fordítása Piti Ferencről való: Makk–Thoroczkay, ÍF 16–25.

53 Gerics 1961, 46–84; Gerics 1995, 8–22; Csóka 1967, 356; Csóka 1967, 361–364.

54 Györffy 1993, 184–188.

55 Kristó 1994, 114; Kristó 2002, 32; Mályusz 1966, 720.

56 Veszprémy 2004a, 346–347.

57 Szovák 2004, 244.

58 Thoroczkay 2010, 30.

zője nem alkalmas a korai *Ósgeszta* lehetőségének cáfolatára.⁵⁹

Nem jutunk sokkal több bizonyosságra az Árpád-kori gesztafolytatásokat illetően sem. A 12–13. század szerzői egyéniségeit elkülönítendő filológiai, stíluskritikai, politika- és eszmetörténeti szempontok is érvényesültek.⁶⁰ Csakhogy az egymást követő klerikusok nem egyszerűen folytatták elődeik tevékenységét, hanem gyakran más nézetek jegyében átirták forrásaikat. Ennek iskolapéldája Szent István (997–1038) utódkijelölése, ami az átértékelés mögöttes erőire is rávilágít. A 69. és a 87. krónikafejezet István és atyai rokonai kapcsolatát magyarázza. Előbbiből megtudhatjuk, hogy fia, Imre herceg halála után az öregedő király rabságban tartott unokatestvérét, Vazult jelölte utódának, ám Gizella királyné Istvánt kijátszva megvakította Vazult; ennek láttán a tehetetlen uralkodó menekülésre buzdította Szár László (Vazul öccsének) fiait, Andrást, Bélát és Leventét. Utóbbi fejezet azon „némelyek” állításával vitatkozik, akik e három testvért Vazul fiának tartják.⁶¹ Miért e túlbiztosított magyarázkodás? Ha Vazul bűnös volt, István miért nem Szár Lászlót tette eleve saját örökösül? Ha Vazult csonkították meg, miért Szár László fiainak kell menekülniük? A válasz kézenfekvő. Levente, András és Béla (ez a helyes sorrend) igenis Vazul fia volt. A korabeli híradásokat megőrző német *Altaichi Évkönyvek*-ből mindazonáltal megtudjuk, hogy miután meghalt Imre, István mellőzte Vazult, majd annak tiltakozását látva megvakította, s kicsiny fiait is maga küldte száműzetésbe.⁶² De a sors igazságot szolgáltatott Vazulnak: 1046-tól csak az ő leszármazottai uralkodtak Magyarországon. Az első királyhoz mért legitimációs kényszer azonban adott volt, s 1083-ra István felemelkedésében csúcsonyult ki. Össze kellett tehát békíteni a vér szerinti ős (a lázadó Vazul) és a politikai örökhatározó (a rokon vért kiontó István) emlékét, csak hogy ezt a kívánalmat második körben túlteljesítették úgy, hogy az áldozattá lett Vazul ösati szerepét annak „problémamentes” öccsére ruházták. A „családi béke” eme utólagos, túlbiztosított kivitelezése két egymásra nehezedett alkotói mozzanatra utal.

Árpád-kori historiográfiánk további jellemző példája az a rombolva építkező munka, amellyel a Kálmán-ági, majd az Álmos-ági királyok kegyét kereső udvari írástudók emeltek emlékműveket uraik viselt dolgairól. A politikai elkötelezettségeken túl a műveltebb szerzők stílusjegységesítő tevékenysége is halványíthatja a határvonalakat. Érdeemes ezért a tartalmi jegyekben keresni a szerzői egyéniségek nyomait. „A magyarok viselt dolgairól szerzett régi könyvekben meg van írva, hogy teljességgel tilos a keresztényeknek feleséget venni Vata és Janus rokonai közül...” kitételnél nyíltabban szólni nem nagyon lehet egy korábbi történelmi műről (82. fejezet). De árulkodó még a „mondják némelyek” kitétel (87. és 92. krónikafejezet I. András és I. Béla kapcsán), egyazon eseményről szóló ellentétes értékelések közlése (91. és 92. fejezet Salamon koronázásáról), kronológiai visszatekintés és különböző szemlélet a 91. fejezet közepén, továbbá Könyves Kálmán hol becsmérlő, hol tárgyilagos jellemzése (143. és 152. fejezet).⁶³ Szembeszökő még a műfaji egyenetlenség: a geszta és a krónika vonásai rendre jelen vannak.⁶⁴ Olybá tűnik, ki-ki a maga tehetsége szerint írta tovább (és át) a históriát, amely előbb Kézai Simon 1285 előtt írt művébe – az ő *Gesta Hungarorum*a a legkorábbi önálló (még ha kivonatos) formában fennmaradt magyar történet, amelynek név szerint azonosítható a szerzője – foglaltatott, majd később a 14. századi krónikaszerkesztmény szövegegyüttesébe torkollott.⁶⁵

Ismételten hangsúlyozandó: a fent előadottakban sok a feltételezés, a rekonstrukció, hiszen nem rendelkezünk önálló formában ismert gesztaszerkesztéssel a 11–12. századból. Mégis, e bizonytalansági tényezők dacára ésszerű egyfajta historiográfiai fő vonalat kiolvasni a korunkra jutott művekből, még hozzá a *megjelentett*, az *elhallgatott* és a *vitatott* mondandó alapján. A *megjelentett* tartalom túlnyomó része az uralkodóház és környezete köré szövődik. Ennek ellentmondani látszik az a fegyelmezett *hallgatás*, ami Árpád és Taksony között élt nagyfejedelminket, meg a főhatalmat igénylő Koppány és István rokonsági fokát övezi, ám ezt az ellentmondást feloldja egy szabályszerűség: a krónikáinkban definiálható rokonságú Árpád-háziak rendre Árpád legkisebb fiától, Zoltától származtak, akik később a keresztény királyokat adták. E hallgatás

59 Kifejtése: Szabados 2009, 476–482; Szabados 2011, 334–340; Györffy 1969, 222–224; Hoppál 2002, 118–129; Assmann 2004, 51–52.

60 Hóman 1925b, 69–75, 106; Horváth 1954, 270–288, 305–315; Gerics 1961, 84–112; Kristó 1994, 44–135.

61 Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 319–321, 344.

62 Annales Altahenses 24.

63 Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 338, 344, 351–355, 421–422, 432–433.

64 A középkori történetírás műfaji felosztásáról jó összegzést nyújt: Hóman 1925b, 98–102.

65 A 60. lábjegyzetben idézett munkákon kívül: Domanovszky 1906; Mályusz 1967; Veszprémy 2009, 11–35.

által a legifjabb ág hatalomkiszajátítása nem kényszerül legitimációs magyarázkodásra. Más a helyzet a keresztény kori fejezetekkel: itt az egyes írók sokszor elődeikkel *vitatkozva* közölték a maguk változatát. (Ide a Vazul-fiak származtatása, Salamon koronázása és Könyves Kálmán megítélése értendő.) A korábbi szövegekkel való egyet nem értés jelei furcsa mód azt bizonyítják, hogy azoknak tekintélye volt. Akkora, hogy az újraértékelő klerikusok nem rekkentették el őket nyomtalanul, hanem a „meghaladott” múltértelmezés cáfolatával egyfajta túlélést biztosítottak neki; csak éppen az érvényét vették el nyilvánosan. Az író-elődök szövegének kényszerítő erejű alapul vétele és a tárgy javarészt monarchikus-dinasztikus irányultsága együttesen arra vall, hogy az Árpád-kori magyar állam központja, az uralkodóház élte a történetírást. A „hagyománymag-elmélet” ilyenformán jól működik a 11–13. századi magyar historiográfiára alkalmazva.

Eredethagyományok és identitásformák

Az előzőek tanulságaiból egyenesen adódik az a kérdés, hogy a geszták és a krónikák által megőrzött ősmondák hány hagyománymagra vezethetők vissza, vagyis hány közösségformáló komponens szellemi lenyomatát őrzik. Négy eredettörténet jön szóba: a csodaszarvasmonda, a székelység „hun” származása, a turulmonda, végezetül az Árpád-ház Attila-hagyománya. (A „kötelező” biblikus ős-utalásokat mellőzöm, hiszen kézenfekvő azok idegensége a belső keletkezésű hagyománytól.) A válaszadáshoz nem csupán a mondák eredetiségét, hanem azok tárgyát, sőt rendeltetését is meg kell határozni.

A csodaszarvasmonda legkorábról Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ából ismeretes, ami az Árpád-kori historiográfia fentebb taglalt jellegzetességeit tekintve annyit jelent, hogy legkésőbb 1285-re írásba foglaltatott, de egyáltalán nem túlzás a monda első hazai lejegyzését az *Ószegsita* szerzőjéhez kötni, s így a 11. századra feltételezni.⁶⁶ Mindenesetre a 14. századi *krónikaszerkesztmény*, végül Thuróczy János 1488-ban kiadott *Chronica Hungarorum*a révén a csodaszarvasmonda a reprezentatív kódexek és ősnymotatványok késő középkori világában is helyet kapott.⁶⁷ A Kézaitól Thuróczyig számlált két évszázad alatt, noha a

megszövegezés módosult, a tartalom változatlan maradt. Kézainál ekként olvasható. Ménrót óriásnak Eneth nevű feleségétől két fia született Perzsia vidékén, Hunor és Magor. „Történt pedig, hogy egy nap vadászni igyekeztek Meótság ingoványába, amikor is a pusztaságban egy gímszarvas jelent meg előttük; ők üldözőbe vették, az meg menekült előlük. Ott azután végérvényesen eltűnt a szemük elől, s noha sokáig keresték, képtelenek voltak bármiképp is rátalálni. Végül, miután bebarangolták az említett ingoványokat, úgy találták, hogy azok alkalmasak barmok táplálására. Ezt követően visszatértek az apjukhoz, a beleegyezését elnyerve, minden ingóságukkal együtt a Meótság ingoványai közé költöztek, hogy ott telepedjenek le. Meótság vidéke pedig Persisszel szomszédos: egyetlen kis gázlótól eltekintve, körben mindenfelől tenger zárja körül; folyói egyáltalán nincsenek, de bővíben van fűnek, fának, szárnyasoknak, halaknak és vadaknak. Nehéz oda a ki- és a bejárás. Mármost a Meótság ingoványai közé költözve, öt éven át egyfolytában ott maradtak. A hatodik évben azután, amikor kimozdultak onnan, a pusztaságban véletlenül Belár fiainak feleségeire és gyermekeire akadtak, akik férjük nélkül maradtak sátraikban. Ezeket minden ingóságukkal együtt, gyors vágásban a Meótság ingoványai közé hurcolták. Mármost véletlenül a gyerekek között fogták el az alánok fejedelmének, Dulának két lányát is; egyiküket Hunor, másikat Magor vette feleségül. Az összes hun ezektől a nőktől veszi eredetét. S az történt, hogy miután hosszabb ideig maradtak ezek között az ingoványok között, kezdtek hatalmas néppé nőni, és az a föld sem befogadni, sem táplálni nem bírta őket.”⁶⁸

E mondával kapcsolatban a 19. század második felében felvetődött, hogy ez csupán egy „könyvmonda”, irodalmi toposz, az antik görög Io-monda kései variánsa.⁶⁹ Moravcsik Gyula például úgy vélekedett, hogy „a csodaszarvas mondája görög talajon keletkezett s itt kapcsolódott a húnokhoz”,⁷⁰ majd került másokhoz. Tény, hogy nemcsak a magyarságnak van csodaszarvas-eredetmondája, hiszen a hunok csodaszarvasmondáját éppen a 6. századi gót Jordanestől szokás felemlíteni, ám a toposzminősítés a folklorisztikai eredmények fényében tarthatatlan. Berze Nagy János széles körű eurázsiai hagyományáttekintés, motívumvizsgálat és tipológiai rendszerezés után cáfolta azt az állítást, miszerint kizárólag a nőrablás mondája

66 Erre példa: Hóman 1925b, 96. (A pontatlan „nőrablás-monda” megnevezéssel.)

67 Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 144–145, 250–252; Thuróczy, Chron. Hung. I. 24–25.

68 AKS 91–92. (Bollók János fordítása.); Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 144–145.

69 Kutatástörténete: Hóman 1925a, 5–21.

70 Moravcsik 1914, 338.

élt a magyarok körében, és még a csodaszarvas is Jordanestől került a hun krónikába. Berze Nagy azzal érvelt, hogy a gót író és a hazai krónikák között jelentős motívumkülönbség tapasztalható, valamint a magyar változat komoly többletet tartalmaz Jordaneshez képest. Úgy tartja, hogy „a mondának a sarvasünőre vonatkozó része is, mellyel a nőrablásról szóló rész a monda szerkezete szerint szervesen kapcsolódik, szintén ilyen eredeti hún-hagyomány s együtt alkotják a semmilyen szempont által szét nem választható hún-magyar eredetmondát.” Következtetése a filológiai és etnográfiai szemlélet különbségét is láttatja. „A magyar monda testvérpárjának neve tehát nem tudós képzés, mert hasonló képzésű személyneveket keleti Európában és Ázsiában népi epikai termékekben ma is találunk. Azt pedig, hogy a magyar krónikás egy idegen írónak idegen látószögéből leírt mondai adatát oly tudákos változtatással ültessen át hazai viszonyok közé, amely változtatást – még a személynevek képzésében is – utólagosan igazoljon a minden irodalmi hatástól független közeli és távoli néphagyomány, feltételezni is lehetetlen.”⁷¹ Ezzel arra hívja fel a figyelmet, hogy olyan nyelvi közegekből adódnak elő motívumegyezések, amelyekkel – mint például egyes törökségi népek szellemi kincseivel – a latinul lejegyzett magyar csodaszarvasmonda nyilvánvalóan nem áll közvetlen szövegekapsolatban. Berze Nagy János itt a kizárólagos filológiai megközelítésmód korlátaira mutatott rá. Könnyen belátható ugyanis, hogy ha sem Kézai Simon nem járt Közép-Ázsiában néprajzi gyűjtőmunkát végezni, sem az ottani „adatközlők” nem utaztak Magyarországra egy latin nyelvű históriát kijegyzetelni, akkor a motívumegyezéseket csak a folklorisztika illetékes a maga eszköztárával feltérképezni. Legutóbb Mátéffy Atilla igazolta a magyar csodaszarvasmonda eredetiségét, emellett még azt is kimutatta, hogy az Árpád-ház közvetítésével jutott el Lengyelországba és Katalóniába.⁷² Nem indokolt tehát e mondánk ősiségét kétségbe vonni, amelynek rendeltetése is egyértelmű: etnikus eredettörténet.

A következő hagyományelem az Álmos uralkodói-ősatyai nagyra hivatottságát előadó álomlátás, ismertebb nevén a turulmonda.⁷³ Ez az eredettörténet

nemcsak a 14–15. századi krónikaszerkesztésekben fordul elő, hanem Béla király Jegyzőjének *Gesta Hungarorum*ában; ráadásul ez a változat való korábról, mivel Anonymus a 13. század elején alkotott.⁷⁴ Ezért a turulmonda sarkalatos kérdése, hogy mikor jegyezheték le először, illetőleg melyik változat állhat közelebb a pogány eredetihez. Ezt a kérdést a krónikák és a geszta keletkezésének eltérő körülményei vetették fel, mert bár tény, hogy Anonymus szövegéé az időbeli elsőbbség, ám mivel a krónikaírói folyamat, láttuk, időben körülölelte az egyszerűjű gesztát, ezért korántsem biztos, hogy a legkorábról ismert változatot foglalták legkorábban írásba. És ennek fényében nem mindegy, hogyan alakulhatott a turulmonda bűvópatakszerű útja historiográfiánkban. Vajon kezdetektől fogva jelen volt mint a már keresztény dinasztia mítoszba bújtatott pogány legitimációja, vagy csak a regényes geszta világias szelleme engedte, hogy a múltékony szöveg-hagyományból az írásbeliség sáncai közé juthasson az 1200-as évek elején? Kutatásaim során azon szakemberek (Hóman Bálint, ifj. Horváth János, Dümmerth Dezső) véleménye győzött meg, akik szerint az *Ősgeszta* hozza elsőként a turulmondát, és az onnan származott át egyfelől a többi geszta- és krónikafolytatásba, másfelől Anonymushoz.⁷⁵ Ebből az látszik, hogy a későbbi lejegyzésben ránk maradt mondaszövegek őrzik hívebben az eredeti szellemiségét. A Képes Krónika szerint „az Úr megtestesülésének 677. esztendejében, Attilának, a magyarok királyának a halálát követő 104. évben, III. Konstantin császár és Zakariás pápa idején, amint az meg van írva a rómaiak krónikájában, a magyarok másodszor is kijöttek Szkítiából az alábbi módon. Ügyek fia Előd Eunodbilia lánytól Szkítiában fiút nemzett, akit Álmosnak neveztek ama esemény miatt, mert anyjának, amikor az várandós volt, álmában egy madár, mintegy sólyom formájú, hozzá jöven feltárta, hogy méhéből folyam indul, és nem az ő földjén fog sokasodni. Ez pedig azért volt, mert az ő ágyékából dicsőséges királyok származnak. És mivel a sompnium a mi nyelvünkön álom, és az ő eredete álomtól jöven-

71 Berze Nagy 1927, 162–164; Hóman 1925a. 64–65, 80.

72 Mátéffy 2012, 941–962; Mátéffy 2013, 1–40.

73 Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 38, 284. Megjegyzendő, hogy a „turul” nevet egyedül Kézai Simon közölte, aki egyszer az Attila zászlaján látható madárra mondja, hogy magyarul turulnak hívják, majd Árpádról írja azt, hogy a Turul-nemzetségből származik. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 152, 165. S bár nála

nem lelni a turulmondát, ám ez az ellentmondás áthidalható azzal, hogy Kézai munkája csupán kivonatos másolatban jutott korunkra. Domanovszky 1906, 8–18. Emiatt nyugodtan lehet azzal számolni, hogy Kézai ismerhette azt az eredetmítoszt, amit szóhasználatából kiindulva továbbra is turulmondaként érdemes megneveznünk.

74 Kiinduló tájékoztatás gyanánt: Veszprémy 2004b, 73–86.

75 Hóman 1925b, 85, 95–97, 103–106; Horváth 1954, 16–17; Dümmerth 1971, 415–419.

döltetett, ennél fogva Álmosnak nevezték el, aki Előd, aki Ügyek, aki Ed, aki Csaba, aki Attila [fia volt]...⁷⁶

A turulmonda eredetisége annak dacára nem képezi vita tárgyát, hogy Ipolyi Arnold, Sebestyén Gyula és főleg Demény István Pál kutatásai több motívum hasonlóságát is felszínre hozták, amelyek Közép-Ázsiába,⁷⁷ sőt még keletebbre vezetnek.⁷⁸ A rendeltetés értékelésekor viszont mutatkozik bizonytalanság: van, aki a csodaszarvas- és a turulmondát a magyarság más-más etnikai komponenséből, ha úgy tetszik, más-más hagyománymagjából vezeti le.⁷⁹ Ez a vélemény azért nem meggyőző, mert a két monda „hatásköre” különböző: előbbi egy etnosz, utóbbi kizárólag egy uralkodóház eredetmítosza. A csodaszarvas- és a turulmonda ennél fogva nem csereszabatos, nem egyenrangú egymással: előbbi a pogány magyar etnosz, utóbbi a pogány magyar állam eredetmítosza, hiszen az etelközi sztyepp-államot megalapító Álmos nagyfejedelem születésének előzményeit adja elő. Hierarchikus szempontra kiélezve az látszik, hogy a turulmonda magasabb szinten helyezkedik el, rendeltetése szerint pedig dinasztikus állami eredetmítosz.

A turulmondát még egy hagyományelemmel szokás szembeállítani: ez az Árpád-ház Attilától való származástudata. E nézet indoklása úgy hangzik, hogy a monda szerint a turul termékenyíti meg az anyát, Álmos ilyenformán nem származhat Attilától, csak a keresztény klerikusok szelídítették álomlátássá a fogantatást.⁸⁰ Jóllehet az egyetemes néprajzi példák között valóban akad állatösmítosz, de ugyanúgy található álomlátásmonda is (Er-Togrul és fia, Oszmán esete). Így hát vegyes érvelés, vagyis módszertanilag megengedhetetlen eljárás az, hogy egyes folklorisztikai adatok láttán – és mások mellőzésével! – fogantatásmítoszt magyarázni bele egy olyan szövegbe, amelynek filológiai egysége kizárólag az álomlátást engedi meg.⁸¹

76 Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 284. Az anonymusi változat másodlagosságára l. még Szentmártoni Szabó 2002, 402; Szabados 2010c, 23–34.

77 Ipolyi 1851, 240; Sebestyén 1905, 65–66; Demény 1996, 71–72.

78 Magam nemrég a Sziddhártha Gautama (Buddha) és Álmos eredettörténetének hasonló vonásaira mutattam rá: előkelő nemzetségbeli apa, álmot látó anya, nagyra hivatottság-jóslat álomfejtésből. Szabados 2012b, 422–423.

79 Bálint 2006, 336.

80 Horváth 1931, 38–39; Györffy 1993, 40–41.

81 Első pillantásra Anonymus egy kitétele – „matri eius pregnant per sompniū apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens gravidavit” – mintha megengedne ilyesmit feltételezni, de a várandós anya említése ez esetben is kizárja a madár nemző-ös szerepét. Szabados 2012b, 420.

Ekképp az Árpád-ház Attilától való származásának tudatát és a turulmondát nem egymást kizáró két eredettörténetként, hanem egyazon családi hagyomány elemeiként, hiteles belső szellemi hagyatékként érdemes számon tartani.

Ennek írásbeliségbe jutása felől elgondolkodtató felvetés fogalmazódott meg nemrég. A német Hersfeldi Lampert 1077-ig írt évkönyve szól arról, hogy Anasztázia, Salamon király édesanyja Nordheimi Ottó bajor hercegnek ajándékozta Attila kardját hátlából, amiért Ottó segítette Salamonnak trónra jutni: „egy bizonyos Liutpold Merseburgból, aki igen kedves volt a királynak, akinek munkáját és tanácsait a legbizalmasabban szokta igénybe venni, véletlenül leesett a lováról, és saját kardja hegyétől legott átdöfve kilehelte a lelkét... Feljegyezték, hogy ez az a kard volt, amellyel a hunok egykori igen hírhedt királya, Attila a keresztények meggyilkolására és Gallia kiirtására ellenségesen tombolt. Ezt ugyanis a magyarok királynéja, Salamon király anyja a bajorok hercegének, Ottónak adta ajándékkul, miután fiát ennek sugallatára és erőfeszítésére helyezte vissza a király [IV. Henrik] az atyai királyságába... Olvasható pedig erről a kardról a Géták cselekedeteiben, akiket gótoknak is neveztek, hogy egykor Marsé volt, akiről a pogányok azt hazudják, hogy a háború istene és a harci fegyverek feltalálója volt, és ezt hosszú idő után egy pásztor vette észre éppen hogy csak földbe rejtve, egy ökör vére által, amelynek a lábát, amíg a pázsiton legelészett, megsebezte. Elvitte azt Attila királynak, és az ő számára az akkori idők összes jövendőmondójának a jóslata megjövendölte, hogy ugyanez a kard végzetes lesz a földkerekség romlására és számos nép pusztulására.”⁸² A filológiai hiperkritika ezt a momentumot nem tartja bizonyító erejűnek az Árpádok meglévő Attila-hagyományára, csak egy magyar illetőségű divatos nyugat-európai származtatásméleletet lát benne. Bálint Csanád 2006-ban publikált észrevétele értelmében ugyanakkor: „Salamonnak Kijevben született és nevelkedett édesanyjára nem feltétlenül lehettek hatással a magyarok eredetével kapcsolatos nyugati elképzelések!” Bálint Csanád észrevételét a korszak politikatörténete igazolja. Anasztázia kijeji hercegnő 1046-ban érkezett férjével, Vazul fia András-sal Magyarországra. I. András országlása alatt sokáig ellenséges volt a magyar–német viszony, csak 1058-ra sikerült helyreállítani a két állam szövetségét úgy, hogy András fiát, Salamont eljegyezték Judit német herceg-

82 Makk–Thoroczkay, ÍF 106. (Thoroczkay Gábor fordítása.); Lamperti Annales 130.

növel. András 1060 őszen öccse, I. Béla (1060–1063) fosztotta meg trónjától. Anasztázia és Salamon ekkor német földre menekült, s onnan tért vissza 1063 végén Béla halálát követően. E három év alatt Anasztázia éppen a nyugat-európai latin írásbeliség Attila-hagyományát tanulmányozta volna? Ráadásul a Kijevi Ruszból érkezett, Kelet-Európából, ahol szintén nem a magyar királyok nyugaton honos származásánál foglalkoztak a Rurik-hercegnők neveltetésekor! Marad az egyetlen logikus válasz, hogy Anasztázia férjétől értesült az Árpád-ház Attila-hagyományáról: erre házasságuk mintegy másfél évtizede alatt bőven lehetett ideje.

A magyar művelődés Árpád-kor óta fellelhető hagyatéka az Árpád-ház Attilától való eredeztetése, illetve a magyarság hun származásának, rokonságának gondolata. E sokat vitatott kérdés felől szakmai közmegegyezés nemigen várható;⁸³ s a jelen tanulmány sem értekezhet erről monografikus igényvel, mindazonáltal a konferencia-előadás után olyan elgondolkodtató szempontot vetett fel Zsoldos Attila szekcióelnök, amelyre szükséges itt reagálni. Zsoldos kételkedéssel viszonyul a Hersfeldi Lampertnél olvasható kard-hagyomány hitelességéhez: valószínűtlennek tartja ugyanis, hogy egy királyi család ilyen fontos ereklyével jutalmazzon egy csupán hercegi rangú segítőt. Kétségtelenül jogos ez az aggály, de az elbeszélés egy mozzanata erre kielégítő választ adhat. Lampert történetében ugyanis nem az – az 1063-ban gyermekkorú! – Árpád-házi Salamon volt a cselekvő személy, hanem édesanyja, Anasztázia. Olyasvalaki adományozta el tehát a kardot, aki nem beleszületett, hanem csak felnőttként és távolról került az Árpádok hagyományközegébe: az özvegy anyakirálynét értelemszerűen nem fűzték eltéphetetlen érzelmi szálak az Attila-örökséghez. (Nyilván nem a kard fizikai valója, hanem a hozzá kapcsolódó eredettudat számít.)

Hersfeldi Lampert adata egyrészt azért érdekes, mivel – ellentétben a régi magyar geszták keletkezés-

83 A kérdés könyvtárnyi szakirodalmához kiindulás gyanánt: Hóman 1925a; Hoppál–Istvánovits 1978; Szabados 2006; Veszprémy 2013, 25–44. Itt köszönöm meg Veszprémy Lászlónak, hogy tanulmányát még kézirat formában rendelkezésemre bocsátotta. A kézirat lezárásakor megszívlelendő felvetés jelent meg Hoppál Mihály tollából, aki az Attila-mítosz keleti párhuzamairól értekezvén rámutat arra, hogy a korai történetírók az előidők történeteinek elmondásakor még nagyon sokszor mítoszokat idéznek. Dolgozatában azt kívánja bizonyítani, hogy „a folklór tényei éppen úgy tények (filológiai értelemben), mint az úgynevezett történeti tények – amelyek minél korábbi időkre vonatkoznak – hasonlítanak, különösen tipológiai értelemben a mítoszokban elbeszélte tényekre”. Hoppál 2014, 103.

rendjével – jól keltezhető, másrészt mert újabb érv az I. András-kori *Ósgeszta* lehetősége mellett. Ismeretes, hogy András trónfoglalása révén újra fiági Árpád-házi került a trónra. A megvakított Vazul fia e dinasztikus legitimáció által lehetett Magyarország ura, és ez a körülmény kifejezetten kívánta a pogány korban gyökerező családi hagyományok írásba foglalását. I. András király pedig a pogány és keresztény világ határán élt: jóllehet krónikáink a „fehér és katolikus” jelzővel ruházták fel, de megjegyezték, hogy ágyast tartott, aki György nevű fiát szülte neki, sőt törvényes fiai, Salamon és Dávid magtalanságát isteni büntetésként állítják be, mivel András a királyság elnyeréséért a pogányokkal szövetségelt, s megengedte nekik a keresztények legyilkolását. Bár az András kori *Ósgeszta* és tartalma tárgyában csupán a feltételezés erejével szólhatunk, de Hoppál Mihály szavaival élve „érdemes megbarátkozni a gondolattal, hogy a történelmi legendákban mindig található valami valódi történeti mag, illetve igazság”.⁸⁴

A választott példák között negyedikként a székely eredettörténet áll. Erről korábban esett szó: itt csak annyit érdemes hangsúlyozni, hogy ez egy etnikai rendeltetésű hagyatéka, csakúgy, mint a csodaszarvasmonda. Anonymusnál és a krónikákban egyaránt magyarakhoz csatlakozó ősfoglalóként jelennek meg a székelyek.⁸⁵

Mindezek alapján a négy eredettörténet két hagyománymag között oszlik meg, de nem egyenlő arányban. Az első, domináns magba egy etnikus rendeltetésű (csodaszarvasmonda) és két, egymást kiegészítő állami jellegű (Attila-ös, turulmonda) hagyományelem sorolandó, a dinasztia származástudatának két összetevője. A másodikban egyedül egy etnikus monda marad, a székelyek eredete. Ez alárendelt szereplőként épült be a magyar krónikairódalomba, s vált ebben az értelemben az Avar Birodalom egyetlen lehetséges historiográfiai „túlélőjévé”. E két, „magyar” és „székely” közösségformáló komponens Árpád-kori íráskultúrába jutott lenyomata egyszersemind arra bizonyosság, hogy legrégebbi historikusaink a maguk logikája szerint már számoltak a néppé formálódás lineárisnál bonyolultabb folyamatával, amit ma többirányú etnogenezisnek nevezünk.

Végezetül az állami és etnikus identitás mondatalemeinek forrásbeli megoszlását kell tekinteni, hogy törvényszerűségeik új megvilágítást nyerjenek. Ezek

84 Hoppál 2009, 4.

85 Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 101, 162, 278–279.

fényében érthető, hogy Anonymus gesztájából miért hiányzik a csodaszarvasmonda; mint ahogy Attila miért a hunok nélkül jelenik meg: ez a monarchikus-arisztokratikus elitista írásmű eleve nem is volt hivatott néptörténetet adni. Az is kézenfekvő, hogy a dinasztikus államot legitimáló turulmonda mind nála, mind krónikáinkban olvasható; és talán az sem véletlen, hogy az etnikus érdeklődésű Kézai-mű ma ismert kivonatából hiányzik a turulmonda (jóllehet a turul neve ott szerepel egyedül!); valamint az is logikus, hogy a székelyek az uralkodóháznak történt behódolással biztosították helyüket a geszták és a krónikák lapjain. Ezért hogyha az „állami” és „etnikus” identitásformákat – ezen újkori szakterminológiák jegyében – határozottan elkülönítjük, akkor a pergamenlapokon felbukkanó ősi mondaelemek előfordulásai világosan láttatják legrégebbi történetíróink ebbéli tudatosságát. Érdemes ezért elbeszélő kútfőinknek az eddig szokásosnál nagyobb forrásértéket tulajdonítani.

Irodalom

AKS

Anonymus: *A magyarok cselekedetei* – Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Budapest, 2004.

Albrecht 2003

Albrecht, Stefan: *Geschichte der Großmährenforschung in den tschechischen Ländern und in der Slowakei*. Praha.

Annales Althahenses

Annales Althahenses Maiores. Ex recensione W. de Giesebrecht et Edmundi L. B. ab Oefele. Editio altera. Recognovit Edmundus L. B. ab Oefele. Hannoverae, 1891. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae recusi 4.)

Aristoteles, Politikon

Aristotelis Politica. Tertion edidit Franciscus Susemihl. Lipsiae, 1894.

Arisztotelész, Politika

Arisztotelész: *Politika*. Szabó Miklós fordítása. Budapest, 1923.

Assmann 2004

Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest.

Bálint 1996

Bálint Csanád: Magna Moravia a magyar Alföldön? *Századok* 130, 992–999.

Bálint 2006

Bálint Csanád: Az etnosz a korai középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai.) *Századok* 140, 277–347.

Bendefy 1945

Bendefy László: Anonymus és Kézay Simon mester Scythiája. In: *A magyarság és Középkor*. Szerk.: Bendefy László. Budapest, 61–112.

Berze Nagy 1927

Berze Nagy János: A csodaszarvas mondája. *Ethnographia* 38, 65–80, 145–164.

Boba 1996

Boba Imre: *Moravia története új megvilágításban*. Budapest.

Brather 2006

Brather, Sebastian: „Etnikai értelmezés” és strukturátörténeti magyarázat a régészetben. *Korall* 24–25 (Nemzetépítés és régészet), 23–72.

Csóka 1967

Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XV. században*. Budapest.

DAI

Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (reprint).

Demény 1996

Demény István Pál: Emese álma. *Erdélyi Múzeum* 58, 65–82.

Doblhofer 1955

Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren. Aus den Excerpta de legationibus des Konstantinos Porphyrogenetos ausgewählte Abschnitte des Priskos und Menander Protektor. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Ernst Doblhofer. Graz–Wien–Köln.

Domanovszky 1906

Domanovszky Sándor: *Kézai Simon mester krónikája*. Budapest.

Dümmerth 1971

Dümmerth Dezső: Álmos fejedelem mítosza és valósága. *Filológiai Közöny* 17, 404–430.

Eriksen 1993

Eriksen, Thomas H.: *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*. London.

- Fine 1983
Fine, John Van Antwerp Jr.: *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor.
- Geary 2002
Geary, Patrick: *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*. Princeton.
- Gerics 1961
Gerics József: *Legkorábbi gesztaszerveztéseink keletkezésrendjének problémái*. Budapest.
- Gerics 1995
Gerics József: Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutatás úttörője. In: *Uő: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, 8–22.
- Györfly 1969
Györfly György: A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 18, 199–225.
- Györfly, DHA
Diplomata Hungariae Antiquissima. Volumen I. 1000–1131. Ed.: Györfly, Georgius. Budapestini, 1992.
- Györfly 1993
Györfly György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest.
- Györy 1943
Györy János: Adalékok 11. századi krónikáinkhoz. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 67, 214–221.
- Havas 1996
Havas László: A honfoglalás és államalapítás Nadányi János organikus történelemfelfogásában. In: *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*. Szerk.: Jankovits László–Kecskeméti Gábor. Budapest, 153–162.
- Havas 2013
Havas László: Hungaria (re)nata – a keresztény királyság nyugati kapcsolatai Európa „keresztútjai”-nak metszéspontjában. In: *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*. Szerk.: Bárány Attila. Debrecen, 9–46.
- Hoffmann 2010
Hoffmann István: *A tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen.
- Hóman 1912
Hóman Bálint: Az első állami egyenes adó. Adalék az európai adótörténethez. *Történeti Szemle* 1, 161–184.
- Hóman 1921
Hóman Bálint: A székelyek eredete. *Magyar Nyelv* 17, 90–107.
- Hóman 1925a
Hóman Bálint: *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Budapest.
- Hóman 1925b
Hóman Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*. Budapest.
- Hóman 2001
Hóman Bálint: *Ősemberek – ősmagyarok*. Szentendre.
- Hoppál 2002
Hoppál Mihály: Elbeszélés és emlékezet. In: *Elbeszélés és emlékezet. Tanulmányok Istvánovits Márton emlékezetére*. Szerk.: Hoppál Mihály. Budapest, 118–129.
- Hoppál 2009
Hoppál Mihály: Eposz és történelem. In: *Oguz kán. Azerbajdzsán változat*. Fordította Soproni András. Budapest, 4–5. (A világ eposzai 4.)
- Hoppál 2014
Hoppál Mihály: Az Attila-mítosz keleti párhuzamai. In: Hoppál Mihály: *Mítosz és emlékezet*. Budapest, 103–122.
- Hoppál–Istvánovits 1978
Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. 3. Mítosz és történelem. Hoppál Mihály–Istvánovits Márton. Budapest.
- Horváth 1931
Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest.
- Horváth 1954
ifj. Horváth János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmi munk stílusproblémái*. Budapest.
- Ipolyi 1851
Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia*. Pest.
- Jarnut 2002
Jarnut, Jörg: *Herrschaft und Ethnogenese im Frühmittelalter*. Münster.
- Jellinek 1994
Jellinek, Georg: *Általános államtan*. Budapest.
- Kapitánffy 1997
Kapitánffy István: Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Szerk.: Bordás Győző. Újvidék, 38–43.
- Katona 1778
Katona, Stephanus: *Historia Critica Primorum Hungariae Ducum. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*. Pestini.

- Katona 1786
Katona, Stephanus: *Examen vetustissimi M. Moraviae situs, cum vindiciis Anonymi Belae Notarii*. Pestini, Budae et Cassoviae.
- Katona-Kiss 2010
Katona-Kiss Atila: A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 123, 168–214.
- Katona-Kiss 2012
Katona-Kiss Atila: Μεγάλη Μοραβία Szvatopluk országa. Hol voltak a morva végek? In: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szerk.: Kiss P. Attila–Piti Ferenc–Szabados György. Szeged, 199–218.
- Kniezsa 1938
Kniezsa István: Magyarország népei a XI-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. Szerk.: Serédi Jusztinián. Budapest, 365–472.
- Kristó 1983
Kristó Gyula: Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás” elméleti alapjaihoz. In: *Szegedi Bölcsész-műhely '82*. Szerk.: Róna-Tas András. Szeged, 177–190.
- Kristó 1994
Kristó Gyula: *A magyar történeti irodalom a kezdetektől 1241-ig*. Budapest.
- Kristó 1995
Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.)
- Kristó 1997
Kristó Gyula: *A magyar nemzet megszületése*. Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 12.)
- Kristó 2000
Kristó Gyula: Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134, 3–44.
- Kristó 2002
Kristó Gyula: *Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest.
- Kristó 2005
Kristó Gyula: A DAI 38. fejezetének forrásáról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 122, 3–9.
- Lamperti Annales
Lamperti Hersfeldensis Monachi Chronica. Recognovit Holder-Egger, Oswaldus. Hannoverae et Lipsiae, 1894. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi 38.)
- Langó 2012
Langó Péter: Délszlávok Nyitrán? Megjegyzések az alsó ívükön tekerceselt drótdíszes karikaékszerek klasszifikációja kapcsán. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szerk.: Kiss P. Attila–Piti Ferenc–Szabados György. Szeged, 237–280.
- László 1944
László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest.
- László 1978
László Gyula: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest.
- Lukinich 1905
Menander Protector történeti művének fennmaradt töredékei. Fordította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Lukinich Imre. Brassó. (Középkori krónikások 4.)
- Makk 2003
Makk Ferenc: Turkia egész szállásterülete. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 117, 3–15.
- Makk–Thoroczkay, ÍF
Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk.: Makk Ferenc–Thoroczkay Gábor. Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.)
- Mályusz 1966
Mályusz Elemér: Krónika-problémák. *Századok* 100, 713–762.
- Mályusz 1967
Mályusz Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest.
- Mátéffy 2012
Mátéffy, Atila: The Hind as the Ancestress, Ergo Virgin Mary – Comparative Study About the Common Origin Myth of the Hun and Hungarian People. *Sociology Study* 19, 941–962.
- Mátéffy 2013
Mátéffy Atila: Az Árpád-ház szerepe a csodaszarvas-történetek európai elterjedésében. *Ethnographia* 124, 1–40.
- Melich 1925–1929
Melich János: *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve 1/6.)
- Mitteis 1955
Mitteis, Heinrich: *Der Staat des hohen Mittelalters. Grundlinien einer vergleichenden Verfassungsgeschichte des Lehnzeitalters*. Weimar.

- Moravcsik 1914
Moravcsik Gyula: A csodaszarvas mondája a bizánci íróknál. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 38, 280–292, 333–338.
- Moravcsik 1950
Moravcsik Gyula: Előszó. In: Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terezia bevezető tanulmányával. Budapest, (reprint 2003) 3–14.
- Müller, FHG. IV
Fragmenta Historicorum Graecorum. Collegit, disposuit, notis et prolegomenis illustravit Carolus Mullerus. Volumen quartum. Parisiis, 1851.
- Nagy 1895
Nagy Géza: Magyarország története a népvándorlás korában. In: *A magyar nemzet története. I. Magyarország a királyság megalapításáig*. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, CCLII–CCCLII.
- Nótári 2000
Conversio Bagoariorum et Carantanorum (A szöveget fordította és a bevezetőt írta Nótári Tamás). *Aetas* 15/3, 93–111.
- Olajos 2001
Olajos Terez: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.)
- Olajos 2004
Olajos Terez: Az avar továbbélés kérdéséről. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk.: Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs. Budapest, 111–118.
- Paczolay 1998
Paczolay Péter: *Államelmélet. I. Machiavelli és az államfogalom születése*. Budapest.
- Petrovics 2005
Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Szerk.: Petrovics István. Budapest.
- Platón, Állam
Platón: *Az állam*. Jánossy István fordítása. Budapest, 2008.
- Platon, Politeia
Platon: *Politeia – Der Staat*. Bearbeitet von Dietrich Kurz. Darmstadt, 1971.
- Pohl 1988
Pohl, Walter: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567–822. n. Chr.* München.
- Pohl 1998
Pohl, Walter: Telling the difference: Signs of ethnic identity. In: *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800. The Transformation of the Roman World*. Volume 2. Eds.: Pohl, Walter–Reimitz, Helmut. Leiden–Boston–Köln, 17–69.
- Pohl 2003
Pohl, Walter: A non-Roman empire in Central Europe. In: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World. The Transformation of the Roman World*. Volume 13. Eds.: Goetz, Hans-Werner–Jarnut, Jörg–Pohl, Walter. Leiden–Boston, 571–595.
- Pohl–Mehofer 2010
Archaeology of identity. – Archäologie der Identität. Eds.: Pohl, Walter–Mehofer, Mathias. Wien. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 17.)
- Pohl–Zeller 2012
Sprache und Identität im frühen Mittelalter. Hrsg.: Pohl, Walter–Zeller, Bernhard. Wien. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 20.)
- Pray 1774
Pray, Georgius: *Dissertationes historico-criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Vindobonae.
- Regino
Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum Continuatione Treverensi. Recognovit Fridericus Kurze. Hannoverae, 1890. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi 50.)
- Róna-Tas 1997
Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Budapest.
- Runciman 1982
Runciman, Walter Garrison: Origins of States. The Case of Archaic Greeks. *Comparative Studies in Society and History* 24, 351–377.
- Sebestyén 1905
Sebestyén Gyula: *A magyar honfoglalás mondái*. II. Budapest.
- Sinor 2005
Sinor Dénes: Az őstörténet és etnogenezis problémáiról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 121, 3–14.
- Smith 1986
Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford.

- Smith 1991
Smith, Anthony D.: *National Identity*. Harmondsworth.
- Szabados 2006
Szabados György: *A magyar történelem kezdetéről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Budapest.
- Szabados 2009
Szabados György: Az állami emlékezet emberi határai. A korai magyar gesták irányultságáról és időrétegeiről. In: *Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára*. I. Szerk.: Csörsz Rumen István–Hegedüs Béla–Vaderna Gábor. Budapest, 476–482.
- Szabados 2010a
Szabados György: Egy régész történetiségéről. Kritikai észrevételek Fodor István újabb írásai kapcsán. In: „*Fons, skepsis, lex*”. *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: Almási Tibor–Révész Éva–Szabados György. Szeged, 403–415.
- Szabados 2010b
Szabados György: A magyarok bejövételének hadtörténeti szempontú újraértékelése. *Hadtörténelmi Közlemények* 123, 215–235.
- Szabados 2010c
Szabados György: Ünödbeli asszony. A turulmonda újraértelmezésének két ellenpróbája. In: *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk.: Csörsz Rumen István. Budapest, 23–34.
- Szabados 2011
Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.)
- Szabados 2012a
Szabados György: Avar pusztalakók és birodalmi nagymorvák. A 9. századi Kárpát-medence politikai és etnikai viszonyairól. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szerk.: Kiss P. Attila–Piti Ferenc–Szabados György. Szeged, 219–235.
- Szabados 2012b
Szabados György: Attila-ös, a sólyomforma madár és a fehér elefánt. In: *Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára*. Szerk.: Czövek Judit–Dyékiss Virág–Szilágyi Zsolt. Budapest, 416–425.
- Szabó 1860
Szabó Károly: Bíborbanszületett Konstantín császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve. *Magyar Akadémiai Értesítő* 1, 61–167.
- Szádeczky-Kardoss 1971
Szádeczky-Kardoss Samu: *A kettős honfoglalás kérdéséhez (Rövid előadásvázlat)*. Szeged. (Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportjának előadásaiból 1.)
- Szádeczky-Kardoss 1983
Szádeczky-Kardoss Samu: A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról. Megjegyzések az Einhard-féle Nagy Károly-életrajz 15. fejezetéhez. In: *Bölcsész-műhely '82*. Szerk.: Róna-Tas András. Szeged, 191–210.
- Szádeczky-Kardoss 1993
Szádeczky-Kardoss Samu: Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 227–236.
- Szádeczky-Kardoss 1996
Szádeczky-Kardoss Samu: Az avarok története Európában. In: *Árpád előtt és után*. Szerk.: Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged, 21–30.
- Szádeczky-Kardoss, ATF
Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai*. Budapest, 1998.
- Szalontai 1996
Salontai Csaba: Az Alföld a 9. században. In: *Honfoglaló magyarság. Árpád-kori magyarság. Antropológia – régészet – történelem*. Szerk.: Pálfi György–Farkas L. Gyula–Molnár Erika. Szeged, 23–41.
- Szalontai 2001
Salontai Csaba: Bolgárok a 9. századi Kárpát-medencében? In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk.: Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. Budapest, 106–129.
- Szentmártoni Szabó 2002
Szentmártoni Szabó Géza: „Álmomban azt látám”. Pümkösd hava és a szerelmi álmok. In: *Amor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Szerk.: Szentmártoni Szabó Géza. Budapest, 389–406.
- Szentpéteri 1997
Szentpéteri József: Az avar népesség továbbélése a 9–10. században. *Életünk* 35, 76–83.
- Szentpéteri, ADAM
Szentpéteri, József: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. I–II. Budapest, 2002. (Varia Archaeologica Hungarica XIII/1–2.)

- Szentpéteri 2006
Szentpéteri József: Amiről a térképek mesélnek... Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. *Arrabona* 44/1, 455–496.
- Szentpétery, SS. Rer. Hung
Scriptores Rerum Hungaricarum. I–II. Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937–1938.
- Szklanár 1784
Szklanár, Georgius: *Vetustissimus Magnae Moraviae situs et primus in eam Hungarorum ingressus et incursus*. Posonii.
- Szovák 2004
Szovák Kornél: Utószó. In: *Képes Krónika*. Fordította Bollók János. Budapest, 233–256.
- Szőke 1993
Szőke Béla Miklós: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 33–43.
- Szőke 1996
Szőke Béla Miklós: Plaga Orientalis (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban). In: *Honfoglaló őseink*. Szerk.: Veszprémy László. Budapest, 11–44.
- Szörényi 1993
Szörényi László: *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*. Budapest.
- Takács 1997
Takács Miklós: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: a magyar állam megszületése című könyvéről.) *Századok* 131, 168–215.
- Takács 2006
Takács Miklós: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új sorozat 1 (11), 67–98.
- Thoroczkay 2010
Thoroczkay Gábor: A magyar krónikairódalom kezdeteiről. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Szerk.: Font Márta–Fedeles Tamás–Kiss Gergely. Pécs, 23–31.
- Thuróczy, Chron. Hung
Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum I. Textus*. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest, 1985.
- Tomka 1997
Tomka Péter: Magánbeszéd az avarokról. *Életünk* 35, 68–75.
- Tóth 2012
Tóth Gergely: „Civilizált” őstörténet. A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében. *Történelmi Szemle* 54, 219–246.
- Urbańczyk 2007
Urbańczyk, Przemysław: *Herrschaft und Politik im Frühen Mittelalter. Ein historisch-anthropologischer Essay über gesellschaftlichen Wandel und Integration in Mitteleuropa. Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel 14*. Frankfurt am Main.
- Váczy 1974
Váczy Péter: A frank háború és az avar nép. *Századok* 108, 1041–1061.
- Veszprémy 1996
Veszprémy László: Újabb vélemények Nagymoravia fekvéséről. *Hadtörténelmi Közlemények* 109, 131–137.
- Veszprémy 2004a
Veszprémy László: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. *Századok* 138, 325–347.
- Veszprémy 2004b
Veszprémy László: Utószó. In: Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. – Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Budapest, 73–86.
- Veszprémy 2009
Veszprémy László: A Képes Krónika a nemzet könyvtárában. In: *A Képes Krónika könyve*. Szerk.: Veszprémy László–Wehli Tünde–Hapák József. Budapest, 11–35.
- Veszprémy 2013
Veszprémy László: A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és európai kapcsolatuk. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 135/3, 25–44.
- Wenskus 1961
Wenskus, Reinhard: *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Köln–Graz.
- Wenzel 1851
Wenzel Gusztáv: Eszmetöredék a magyarok eredetéről. *Új Magyar Múzeum* 1, 305–329, 431–457, 486–499.